

ՓՈԹՈՐԿԻՑ ՅԵՏՈՅ

(Հոգեբանական էսիե)

I

Ընկերական մի նեղ-մտերիմ շրջանում էր:

Երկու փոքրիկ սենեակ, հասարակ, պարզ կահաւորւած: Մի թախտ 5—6 աթոռներ, մի գրասեղան՝ ծանրաբեռնուած գրքերով: Դիմացի պատը զարդարած յայտնի գրողների և գիտնականների լուսանկարներով: Ճիշտ մի ուսանող երիտասարդի բնակարան, թէև նրա տէրը երկու տարի էր որ՝ աւարտելով արտասահմանեան մի համալսարան, վերադարձել էր հայրենիք:

Երեկոյեան գէմ էր: Սամովարը սեղանի վրայ դրած եռ էր դալիս: Նրա շուրջը չորս հոգի բոլորած տաք տաք վիճաբանում էին:

—Իսկ մեր երիտասարդութիւնը,—հարց էր տալիս մէկը:

—Երիտասարդութիւնը,—հեզնաբար կրկնեց միւսը: Մեր երիտասարդութիւնը... Միթէ նա կանգնած է իր կոյման բարձրութեան վրայ: Ի՞նչ է ներկայացնում նա իրանից, ի՞նչ,—ձեզ եմ հարցնում:—Այսօր նա՝ մուսացութեան տալով, ոտնատակ անելով իր բոլոր գաղափարները, իդէալները, որոնց անունով դեռ երէկ նա յուզուած երդուում, կուրծք էր ծեծում,—այժմ նա՝ այդ ինտելիգենտ կոչուած երիտասարդութիւնը իր ամբողջ բանակով խմբուած է ոսկէ հորթի բոլորքը: Նրան է պատարագ մատուցանում, նրան է ծնկաչոք

խնկարկում, նրա սուրբ անունով երդւում:—Հայ ին-
տելիգենցիայի միակ անկեղծ երդումը, որին նա հա-
ւատարիմ կը մնայ «մինչ ի մահ, մինչ ի կախադան»...

Այս վիճաբանութիւնների ժամանակ աչքի էր
ընկնում մանաւանդ երիտասարդ տանտէրը՝ Ռուբէնը,
որի եռանդոտ խօսքը՝ բղիւսելով անկեղծ համոզմունքից,
խօր տպաւորութիւն էր գործում իր ընկերների վրայ:
Այդ երեկոյ նա առանձնապէս լաւ էր տրամադրուած:

—Բրավօ, բրավօ,—բացականչեց Վահանը՝ լսելով
Ռուբէնի կրակոտ բեպլիկան:

—Այ, այդպէս է. կեցցես,—նկատեց Վահանը՝
մօտենալով իր սիրելի ընկերոջ: Ահա այժմ՝ դու նորից
մեր նախկին Ռուբէնը՝ աշխոյժ, ուրախ, զուարթ և որ
գլխաւորն է՝ լի եռանդով և բուռն ցանկութեամբ մա-
քառելու, գործելու:

—Ես լսել էի և չէի հաւատում,—շարունակեց
նա: Ինչ գրել էին քո այդ նոր մետամորֆօզի մասին,
որ դու այլեւս չես թափառում աննպատակ, տխուր ու
տրտում: Միշտ ինքդ քո մէջ փակուած, ինքդ քեզ
տանջում, չարչարում:

«Այժմ, Ռուբէն, քանի որ անցեալն անցել է, եկ,
դու պատմիր՝ թէ ինչպէս եղաւ քո այս նոր փոփո-
խութիւնը: Ասենք՝ լաւ կը լինէր, որ դու պատմէիր և
քո դարդը, այսինքն անցեալ դարդդ, մանաւանդ որ
այս երկուսը ևս շատ են փափագում լսել այդ քեզա-
նից: Լսել ենք, որ դու արտասահման ընկճուել, յու-
սահատուել ես: Բայց թէ ինչո՞ւ, ինչպէս և վերջապէս
համ պատճառով,—դա մեզ համար մինչև օրս գրեթէ
անյայտ է: Հը՛, ինչ կ'ասես. պատմիր»:

Ռուբէնը լուռ էր:

—Պատմիր, պատմիր,—դիմեցին բոլորեքեան:

Նա դարձեալ չէր խօսում: Տխրութեան մի ամպ
էր քողարկել նրա դէմքը: Աչքը գցած թէյի բաժակին՝
նա, կարծես, չէր լսում ընկերներին:

—Պատմի՛ր,—կրկնեց Վահանը՝ թօթուելով ընկերոջ ուսը։

Ռուբէնը՝ թէյը արագ-արագ խառնելով, խմեց, բաժակը դրեց վայր և ասաց.

—Քանի որ այդպէս ցանկանում էք, ես կը պատմեմ։ շատերն են հարցրել, շատերն են խնդրել,—բայց ես չէի ուզում քրքրել այն անցեալը, ուր ցաւ և վիշտ, փուշ և տատասկ էր ցանուած։ Թէեւ նա ինձ համար և մի... դպրոց էր...

II

—Իւրաքանչիւրիդ յայտնի է՝ թէ ինչ վառ գոյներով է նկարւում արտասահմանը մեր երեւակայութեան մէջ,—այսպէս սկսեց Ռուբէնը իր պատմութիւնը։ Եւ յանկարծ ինձ վիճակւում է գնալ ուսում, կրթութիւն ստանալ Աւետեաց այդ նոր երկրում։

Ի՞նչ վառվռուն յոյսերով ես թողի հայրենի յարկը և մեկնեցայ դէպի արեւմուտք։ Ո՛րպիսի ծրագիրներ, պլաններ չէի ես ստեղծում գնացքում, վազօնի պատուհանի մօտ նստած։ Քնիցք և անմոռանալի բողբոջներ։ Ո՛վ կարող է մոռանալ նրանց հրապոյրը, նրանց վեհ, վսեմ թռիչքը...

Այսպէս փայլուն յոյսերի մի ահագին բեռով ես հասնում եմ արտասահման՝ իմ ընտրած քաղաքը։ Լճի ափին, գեղեցիկ, սիրուն, մի հրաշալի միջավայր։ Ես մտնում եմ մի ընտանիք—այնտեղ ապրելու։ Այդպիսով ես հնար եմ ունենում մօտիկուց ծանօթանալ և տեղական բուն ժողովրդի հետ։

Ո՛րքան նիւթ կայ այնտեղ ուսումնասիրելու, սովորելու։ Ես համարձակ կարող եմ ասել՝ որչափ ինձ համալսարանն էր տալիս, գրեթէ նոյն չափով ինձ կրթութում, գիտութիւն էր մատակարարում և տեղական կեանքը, նիստ ու կացը, ժողովները և այլն։ Ես չէի բաւականանում միմիայն պրոֆէսորների դասախօսու-

թիւններով, ինչպէս սովորոյթ է արել իր համար հայ ուսանողութեան մեծ մասը, որ բացի համալսարանի և լաբորատորիաների նեղ, զուտ գիտական շրջանից անլ հորիզոն չէ ճանաչում և չէ էլ ցանկանում իմանալ...

Ես ժամանակ էի գտնում հետեւելու և մեր հասարակական կեանքին, մամուլին, գրականութեան նուիրելով նրանց իմ ազատ ժամերը:

Այդպէս զբաղուած գիտութիւններով, նուիրուած և հասարակական գործունէութեան, անցնում էի տարիներ:

Գիտութիւն և գործունէութիւն: Դա էր իմ գոյութեան հիմքը, պատուանդանը. դա էր իմ բաւականութիւնը: Այդտեղ էի ես գտնում, այդտեղից էի ես բաղում և՛ սէր, և՛ եռանդ, և՛ մխիթարութիւն: Երջանիկ, բախտաւոր ժամանակ: Որքան անհշ, որքան քաղցր, որքան սփոփիչ՝ երբ մարդ յափշտակուած, անձնատուր եղած մի գաղափարի, մոռանում է ամեն, ամեն ինչ՝ իրան, իր ռեսուրսներ, իր անձնական բարօրութիւնը...

Իայց բախտ, կատարեալ երջանկութիւն շատ քիչերին է վիճակուած: Եւ իմ երանութիւնը, աւաղ, երկար չը տևեց: Ահա այստեղ է սկսում իմ խաչը, իմ Գողգոթան:

Մեր գործունէութեան հորիզոնի. վրայ երեւացին սև-սև ամպեր, նախ մի քանիսն էին նրանք: Սակայն ես և ընկերներս՝ ուշադրութիւն չը դարձնելով, շարունակում էինք մեր աշխատանքը: Ամպերը մէկը միւսից աղետադուժ կամաց-կամաց աւելացան, շատացան, պատեցին ողջ հորիզոնը:

Մռայլ էր երկինքը, մռայլ էր և բնութիւնը: Օդը ծանր, հեղձուցիչ:

Մօտ էր փոթորիկը, անխուսափելի:

Մենք շնչասպառ, լարուած ուշադրութեամբ սպասում էինք նրա վախճանին:

Որոտմունք, կայծակ, հուր՝ իրար անցած քանդեցին, աւերեցին, տալն ու վրայ արին ամեն ինչ։ Ուր նայում էինք, սարսափած տեսնում էինք անսղոք փոթորկի հետքեր։ Աւերակ, կործանում, կատարեալ ամայութիւն... Մի քանի սերունդների հարթած ճամբան, որով ընթանում էինք և մենք, բարուքանդ արած, ահաւոր խորխորատների, փլատակների մի ողբալի տեսարան էր ներկայացնում։

Փոթորիկն անցաւ։

Մենք շանթահար եղած նստած էինք գլխակոր։

Սոսկումը ահւելի էր. բնութեան ցասումը զարհուրելի։

Եւ մենք, որպէս ձագուկները կորցրած թշուառ մայրեր՝ կանգնած մեր աւերուած բունների վրայ, ողբում էինք բնութեան հասցրած անագորոյն հարուածները։

Այդպէս անցնում են օրեր, շաբաթ, ամիսներ։

—Բայց քանի ողբանք, — դիմեցի ես ընկերներիս։ Բնւ է լաց ու կոծ և տխրութիւն։ Արտասուքով չենք կարող լուալ մեր վէրքերը։ Գործ է հարկաւոր, գործ։

Ոչ ոք չը պատասխանեց իմ առաջարկութեան։

Նայում եմ շուրջս։ Բոլորն էլ վշտաբեկ, յուսահատ, մեղամաղձոտ գէմքով դիտում են ինձ զարմացած և ապշած։ Կարծես հարցնում լինէին՝ թէ խելքս գլխիս է, չեմ ցնդե՞լ արդեօք։

—Գործ, — կրկնում եմ ես նորից։

Դարձեալ ոչ մի ձայն չը բաբձրացաւ, ոչ մի ձեռք չը պարզուեց։

Ես վրդովուած սկսում եմ կշտամբել, նախատել ընկերներիս։ Դիմում եմ առանձին-առանձին մէկին, միւսին, երրորդին... Յուսահատ անտարբերութիւն ամեն կողմից...

—Բո առաջարկութիւնը խիղախ է և անմիտ։ Այլ ևս ինչ գործունէութիւն, ինչ գործ կարող ես դու ունենալ, — բացականչում է վերջապէս ընկերներիցս մէկը։

Դա դժգոհություն չէր լինի, եթէ չասեմ անբարոյականութիւն...

—Անբարոյականութիւն,—վրդովուած և դառնացած ընդհատեցի ես նրան: Ո՞րն է աւելի բարոյական. սկսել մի գործ ու դեռ չը վերջացրած, կիսատ թողնել և փախուստ տալ, թէ ամբողջ պատասխանատուութիւնը վրադ առնելով՝ հասցնել նրան ցանկալի վաճանի:

—Բայց երբ այդ գործը խորտակուել է...

—Մենք կը մտածենք, կը խորհնք ձեռք առնելիք միջոցների մասին:

—Երանի՛ք քեզ և բո հաւատին, Ռուբէն,—ասաց մի այլ ընկեր հազիւ լսելի ձայնով և դուրս եկաւ սենեակից:

Նրա օրինակին հետեւեցին և միւսները: Եւ այդպէս լուռ ու մունջ մէկիկ-մէկիկ հեռացան: Ես մնացի մենակ... և շուարած... Երանգ էր սա արդեօք...

Միայն այդ րոպէին ես չէի կարծում՝ թէ դա մեր վերջին խորհրդակցութիւնը պիտի լինէր: Իսկ նրանց դեմոնստրատիվ հեռանալը ես վերագրում էի մեր բոլորիս տրամադրութեանը և ջղայնութեանը:

Մի քանի օր յետոյ ես նրանց կրկին հրաւիրեցի: Որոշած ժամին ես մտնում եմ մեզ ծանօթ սրճարանը: Նրանցից դեռ ոչ ոք չը կար: Կը դան,—մտածում եմ ես,—ընտրում մի յարմար տեղ ու նստում: Սպասում եմ կէս, մի, երկու... ժամ... չը կան:

Չը կան... Պարզ է, որ նրանք երես էին դարձրել ինձնից. այլ եւս չէին ուզում ինձ հետ գործել:

Յուսահատ դառնութեամբ ես դուրս եկայ սրճարանից և քայլերս ուղղեցի նրանց բնակարանները: Մեծեցի մէկի դուռը՝ տանը չէր: Միւսը՝ նոյնպէս: Ես դնացի նրանց մօտ միւս և հետեւեալ օրերը. բազմիցս անգամ հետները տեսնուեցայ: Սկսեցի բոլորի հետ առանձին-առանձին խօսել, համոզել: Նրանք դարձեալ անդրդուելի էին. վճիռները՝ վերջնական:

Ես մնացի միայնակ, բոլորովին մեն-մենակ:

Այդ հարուածը եւս գուցէ կարողանայի տանել,—
ինչ էր նա համեմատած փոթորկի հետ,—եթէ ես սար-
սափով չը ստուգէի, որ իմ ոտքի տակ եւս հողը երե-
րում, փլուում է...

Ընկերներին հետ վիճաբանելիս ես աշխատում, ջանք
էի թափում համազել նրանց՝ դորժը վերսկսելու անհրա-
ժեշտութեան մէջ։ Դա ինձ համար պարզ էր, որպէս
արեւի լոյսը։ Բայց թէ ինչպէս, ինչ ձեւով,—այդտեղ
եւ գէտ էի ընկնում, մնում էի կանգնած...

Ես սկսեցի նորից և նորից մտածել, խորհել. հա-
րիւր ու մի կոմբինացիաներ սարքել։ Ես գլուխ էի պատ-
ռում. ես անքուն գիշերներ էի լուսացնում։ Բայց չէի
տեսնում. ես չէի գտնում, ես չէի նշմարում և ոչ մի
եքք, ոչ մի հնար՝ նորից ուղղելու, վերականգնելու այն
ուղին՝ որով ընթանում էինք մենք ձեռք ձեռքի տուած։

Ես կրկին և կրկին հարց էի տալիս ինքս ինձ՝ ինչ
անել, ինչ միջոցի դիմել՝ նոր շունչ, նոր հոգի փչել մի
գործի, որ եղել է իմ հոգսերի միակ առարկան, իմ գոյ-
ութեան, կարող եմ ասել, միակ *raison d'être*-ը։

Եւ ես չէի գտնում փրկութեան և ոչ մի դուռ։

Ի՞նչ անել ուրեմն։

Փակուե՛լ կարինէտի մէջ. նուիրուել գիտութեան.
Թողնել հասարակութիւն, ժողովուրդ, նրա ցաւերը,
նրա տենչանքները...

Օ՛հ, ոչ. ես անկարող էի այդ անել. Դա իմ ոյժից
վեր էր. ես կարօտ, ես ծարաւ էի կենդանի գործի։

Իմ ընկերները այլ կերպ էին նայում։ Նրանք աւե-
լի սառնասիրտ, աւելի փիլիսոփայաբար վերաբերուեցին
հարցին։ Ես տարբեր տեմպերամենտի մարդ էի, տար-
բեր աստղի տակ էի ծնուած։

Ես ցաւում, ողբում էի ոչ այն ի զուր, ի դերեւ
գործ դրած ջանքերի, ժամանակի, եռանդի համար,—
այլ որ հնար չունէի, ես չէի զգում իմ մէջ, ինձ պա-
կասում էր մի մեծ իմպուլս, սիդիֆեան ոյժ՝ նորից

վերսկսելու իմ սիրած գործը... Դա մի սոսկալի հարուած էր, որ հասցրեց ինձ անողոր ճակատագիրը:

Եւ ես յուսախաբ, ուժասպառ ընկճուեցի:

Ես կորցրի յոյս, հաւատ դէպի գործը, դէպի գիտութիւն, դէպի մարդիկ, նոյն իսկ դէպի մտերիմ ընկերներս:

Իսկ ինչ կայ աւելի սոսկալի քան հաւատի կորուստը:

Կորցնել հաւատը,—դա կը նշանակէ կորցնել ամեն ինչ, Կեանքը այլ ևս չէ ունենում և ոչ մի հրապոյր: Բնութիւնը չէ ներկայացնում ոչ մի գեղեցկութիւն, ոչ մի պատրանք:

Շուռ եկաւ իմ անիւը. փոխուեց իմ կեանքը: Խոցուեցաւ սիրտս. մթնեցաւ իմ դէմքը: Ծանրացան իմ քայլերը, շարժուածքները. կորաւ իմ քունը և հագրատութիւնը: Մարեց իմ ճրագը և իմ եռանդը:

III

Տխուր և տրտում շրջում էի ես փողոցները և այգիները: Աննպատակ, քշուած, ցնորուած. միշտ ինքս իմ մէջ, իմ «ես»-իս, իմ խոհերի մէջ ընկղմուած: Իմ ցաւերին անձնատուր եղած՝ յաճախում էի ես համալսարանը, թատրոն, կաֆէ-րեստորաններ գրեթէ նոյն հետաքրքրութեամբ, աւելի ճիշտն ասած, նոյն սառն, յուսահատ անտարբերութեամբ:

Ես ման էի գալիս մերենայաբար: Մերենայաբար գնում էի համալսարան և անբաւական, դժգոհ սրտով հեռանում: Իմ սիրած պրոֆէսորը, որին ես մի ժամանակ յարգում էի, խոնարհում նրա դիտութեան, տաղանդի առաջ,—այժմ նա կորցրել էր իմ աչքում իր բոլոր հրապոյր-արժէքը: Նրա դասախօսութիւնները ինձ ձանձրացնում, գրգռում էին...

Մտնում էի սրճարան: Ինձ ծանօթ սպասաւորը բերում էր սուրճ և իմ սիրած լրագիրները: Ես մեքե-

նայաբար, ըստ նախկին սովորութեան, ձեռքս էի առնում թերթերը, կարդում: Ո՛րքան խորթ էր ինձ քաղաքական և դրական աշխարհը: Ո՛չ մի հարց այլ ևս չէր շարժում իմ հետաքրքրութիւնը, չէր գրաւում իմ ուշադրութիւնը:

Ինձ թւում էր, թէ տասնեակ տարիներ, մի անհունութիւն է անցել այն երջանիկ օրերից, երբ ես սրտատրուի հետեւում էի քաղաքական այս և այն հարցին. ոգեւորւում, հրճւում իմ համակրած կուսակցութեան զանազան երկիրներում տարած յաղթութիւններով:

Ես զգուանքով դէն էի գցում լրագիրները, դուրս գալիս սրճարանից և քայլերս ուղղւում դէպի լճի ափը զբօսնելու... Ինքս ինձ մոռանալու:

Պատահում էր երբեմն որ երեկոյեան, ըստ հին սովորութեան, գտնւում էի ընկերական շրջանի մէջ: Խօսակցութիւն, տաք վիճաբանութիւն, զրոյց, ծիծաղ, բլբլ: Սակայն ես դարձեալ անտարբեր, լուռ ու մունջ բաշտած էի սենեակի մի անկիւն:

Այդ բոլէշները ինձ համար անտանելի էին. մի կատարեալ տանջանք:

Ես նեղւում, տանջւում էի, որ այդ ընկերները ինձ համար խորթացել, օտարացել են. այնքան խորթ, անհետաքրքիր էր ինձ թւում նրանց կեանքը, նրանց զբաղեցնող հարցերը, նրանց ոգեւորող մտքերը, ձգտումները և իդէալները...

Սակայն չէ՞ որ մի ժամանակ ես եւս ոգեւորւում, յափշտակւում էի նոյն դաղափարներով, իդէալներով: Իսկ հիմն: Ուրեմն ես եմ փոխուել, ես եմ խորթացել: Ե՛ս եմ ընկել, ընկճուել և դուրս եկել ընդհանուր հոսանքից: Ես եմ միայն, որ ապրում եմ աննպատակ, անզեկ:

Ես չէի կարողանում երկար մնալ ընկերական այդ շրջանում և աննկատելի կերպով դուրս էի գալիս փո-

զոց, ուր ինձ զգում էի միայնակ, հազարաւոր մղոններով հեռու կեանքից։

Զգում էի իմ ամբողջ էութեամբ, իմ հոգու բոլոր զօրութեամբ, որ ես աւելորդ եմ այս աշխարհում։ մի ոչնչութիւն, մի զերօ...

Եւ ինքնախմբութեան այդ եզրակացութիւնը մի դառն գիւտ, մի նոր թոյն էր ինձ համար։

Մի տարօրինակ սարսուռ էր անցնում իմ ամբողջ մարմնով։

«Մայրիկ, մայրիկ», — թոթովում էի ես արտասուալիառն ձայնով և որպէս նեղն ընկած անպաշտպան մի մանուկ՝ մօրս օգնութիւնն էի հայցում։ Ապա գժուած խելագարուած շտապում էի դէպի ջրվեժ։

Այնտեղ՝ ջրվեժի դիմացը շինած կամուրջի վրայ յենուած, նայում էի ես ձիւնանման սպիտակ փրփրադէղ ալիքներին։ Այդ ջրվեժն էր իմ միակ մտերիմ, հաւատարիմ ընկերը։ Նրա խլացուցիչ, գիշերային այդ խորհրդաւոր պահուն ահեղ գոռոցն ու վշտացը թմրեցնում, օրօր էր կարդում, մի տեսակ նիրհ էր բերում իմ քայքայուած շղերին։

Քաղաքի անցուդարձը դադարել էր արդէն։ Ես էի, որ միայնակ կանգնած կամուրջի վրայ ադահաբար նայում էի ջրվեժին, երկար ժամերով չէի հեռանում այնտեղից։ Ուշ գիշերին, հագիս շորերը խոնաւացած, ինքս սառած վերադառնում էի սենեակս քնելու։ Քնելու... բայց քունը եւս խոյս էր տալիս ինձնից...

IV

Ռուբէնը կանգ առաւ։ Նրա ճակատը ծածկուած էին կնճիռներով։ Լուռ էին և նրա երեք ընկերները։ Ոչ ոք չէր ուզում խանգարել այդ լուութիւնը։ Աչքերը դցած ընկերով վրայ նրանք եւս համալուել էին նոյն տրամադրութեամբ։

Ռուբէնը մի ծխախոտ հանեց գրպանից. մատների

մէջ մեղմիկ, դանդաղ տրորելով շտկեց, ապա սեղանի վրայ յենուելով սկսեց անընդհատ ծխել։

Աչքը սևեռած ծխախոտի վրայ, նա՝ ընդհատելով տիրող լուսթիւնը, շարունակեց։

—Այդպէս ես գիշեր-ցերեկ թափառելով՝ ոչ մի տեղ էլ հանգստութիւն, անդորրութիւն չէի գտնում։

Ես նիհարել, լղարել էի։ Թէեւ յոգնած, թուլացած, բայց բունը աչքերիցս դարձեալ խոով՝ միշտ հեռու էր ինձնից։

Ընկերներիցս մի քանիսը լռելեայն ինձ կարեկցում, խղճում էին։ Աշխատում էին միտթարել, սփոփել ինձ։ Եւ այդ նրանք կատարում էին մի այնպիսի վարպետութեամբ, որ ես չը նկատէի և չը զգայի։ Այդ կարեկցութիւնը ինձ դրդում, աւելի եւս ջղային էր դարձնում։ Եւ ես խոյս էի տալիս և այդ մի խումբ մտերիմներից։

Մի քանի այլ ծանօթներ՝ իրանց բանը-գործը թողած զբաղուած էին զանազան ենթադրութիւններով, գուշակութիւններով՝ թէ ինչ կարող էր լինել իմ տխրութեան պատճառը։ Քննում և վճռում են՝ թէ ես սիրահարուած եմ, անյոյս սիրահարուած...

Խեղկատակներ։

Գտնւում են ուսանողուհիներ, նոյն իսկ երկուսը, որոնցից իւրաքանչիւրը պնդում է՝ թէ ինքն է իմ սիրոյ առարկան...

Այս ամենը ինձ յայտնում են միայն յետոյ, միայն վերջերս...

Печальный демонъ, духъ изгнанія... Այ՛, ես որպէս մի ուրուական, որպէս մի ոգի,—օհ, ոչ չար,—թափառում էի՝ բանադրուած, աքսորուած, մահուան վճիռ ստացած ոչ յիմար, տիւմար ամբոսից, այլ ինքս իմ ձեռքով,—որ աւելի տրագիկ, աւելի ահռելի է...

Ես վճռում եմ հայրենիք չը վերադառնալ, այլ գնալ, փախչել հեռճւ, հեռճւ։ Հեռու ընկերներից, հեռու

ծնողներէից և եղբայրներէից։ Ո՛չ մի համոզմունք, ոչ մի խնդիրք անկարող եղաւ յետ կանգնեցնել ինձ իմ այդ վճռից։

Անշատման օրն էր, մի գեղեցիկ, փայլուն օր։

Ուսանող ընկերներս բոլորն էլ ժողովուել էին երկաթուղու կայարանը։ Մի այդպիսի ժամին հազար ու մի ասելիք է լինում միմեանց հաղորդելու իւրաքանչիւր լուրէն թանգ, և մարդ աշխատում, շտապում է յայտնել, ապսպրել, պատուիրել և՛ այս, և՛ այն։ Պակաս չեն լինում և սրամտութիւն, հանաք, ծիծաղ, լուրջ խօսակցութիւն՝ իրար խառնուած, աննկատելի կերպով թռչում, սահում են այն միջանի թանկագին վայրկեանները։

Սակայն այդ օրը ոչ ոք չէր ժպտում, չէր ուրախանում և չէր խօսում։ Թէև ասելիք շատ Բայց ինչ որ անդօր էր պատմել լեզուն, կարդացում էր իւրաքանչիւր դէմքի, իւրաքանչիւր հայեացքի վրայ։ Ես չը կարողացայ տանել այդ լարուած դրութիւնը։ Արտասուք նկատեցի իմ սիրեցեալ երկու ընկերների աչքերում։ Արտասուքը խեղդում էր և իմ կոկորդը և ես առանց կրկին անգամ «մնաք բարով» ասելու, ընկայ վագօնի նստարանի վրայ։ Գլխարկս խորացնելով աչքերիս վրայ՝ մնացի տեղս անշարժ։

Լսուեց վերջին սուլոցը։ Գնացքը տեղից շարժուեց։

Գլխարկներ, թաշկինակներ բարձրանալով օդի մէջ՝ ծածանւում են պատուհանիս առջև։

— Բարի ճանապարհ, բարի ճանապարհ... Bon voyage!.. Adieu!..

«Adieu! Adieu! Այո, Adieu! Գուցէ իմ վերջին Adieu»-ն,—մտածում էի ես։ Եւ ինձ թւում էր, որ դա մի յուզարկաւորութեան հանդէս էր... իմ յուզարկաւորութեան...

Սիրտս պատառ-պատառ էր լինում, երբ մտածում, երբ յիշում էի՝ թէ ինչ յոյսերով, ինչ ծրագիրներով, ինչ իդէալներով էի ես առաջին անգամ ոտք դրել այդ

քաղաքը. և այժմ, դատարկածեն, բոլորովին զուրկ եղանդից, ուժասպառ վերադառնում եմ՝ ոչ թէ հայրենիք, այլ նորից հաղարաւոր մղոններով հեռու մի այլ երկիր...

Ես խնայում եմ՝ ձեր ջղերը. ես չեմ ուզում պատմել ձեզ այն ահռելի սոսկումները, որ ես քաշել եմ ճանապարհին, շնորհիւ ինձ՝ ինքս ինձ դատաւիտելով, ինքս ինձ անողոր հարուածներ հասցնելով, անխնայ քննելով, դատապարտելով իմ ներքին «ես»-ը: Դա մի ձաղկանք, մի ինքնամոտրակում էր, որ ծայրայեղութեան հասնելով արդէն անարդար էր... (Այդ ես միայն այժմ եմ ստուգում):

Վ

— Թողնելով մշտապայծառ հարաւը իր դեղածիծաղ ափերով և ջինջ, կապուտակ երկներով՝ ես հասնում եմ մառախլապատ, մութ և մռայլ Սլրիօնի մայրաքաղաքը:

Ես կարծում էի՝ թէ այդտեղ ինձ մոռացութեան կը տամ: Կը մոռանամ իմ ցաւը, իմ դարդը և մի գործ կը սկսեմ: Սակայն զուր յոյսեր:

Լօնդօնը ինձ մի քանի օր զբաղեցրեց, շքեցրեց իր աշխոյժ, եռացող կեանքով, իր հսկայական շարժումով, իր վիթխարի գործարաններով, զարգացած, կատարելութեան հասցրած արդիւնագործութեամբ: Օրապէս հաղարաւոր գնացքներ սաստիկ արագութեամբ մտնում, դուրս են գալիս, գնում կզգու զանազան ուղղութեամբ. միլիօնաւոր մարդիկ, ահագին անհուն քանակութեամբ ապրանք են բերում, թափում, կուտակում կամ նորը դուրս տանում դէպի հաղարաւոր քաղաքներ, գիւղեր, նաւահանգիստներ ու այնտեղից յղում տասնեակ հազար մղոններով հեռու երկիրներ...

Պատելով քաղաքի փողոցները՝ մի տեղ գուր լսում

էք սուր, խլացուցիչ ձայներ: Դա երկաթէ մեծ թերթեր են վագօններից թափում և դարսում: Մի այլ տեղ ջրմուղ մեքենաների միօրինակ ֆլչոց-վրթոցը: Կտաւի, կօշիկի, սապոնի և այլ գործարանների հսկայ մեքենաների, սղոցների որոտընդօստ, անսասան գործունէութիւնը: Մուկս, գոլորշի միացած՝ թանձր շղարշով պատել են ամբողջ բաղաբը: Փողոցների խռնուած խիտ, հոծ, անվերջ, անծայր բաղմութեան անցուղարձը, հաղարաւոր երկանիւ սընթաց կառքեր, տրամուէյ, օմնիբուսներ, ստորերկրեայ երկաթուղու անթիւ գնացքներ: Ապա թէմզի վրայ երթեակող նաւերը, մակոյկները, ովկիանեան հսկայ շոգենաւերը...

Երևակայեցէք այժմ այդ բոլորից առաջ եկող խառնակութիւնը, այդ տարօրինակ, բայց ճոխ, հարուստ քաօս-համերգը՝ սիմֆօնիան, որ տիրում թագաւորում է Մեծ-Ռիտանիայի մայրաքաղաքում:

Եւ ճրքան խեղճ, սրբան թշնամու էր երևում այդ սիմֆօնիայի հեղինակ-մարդը: Նա է, որ ստեղծել է շողին, ելեքտրականութիւնը, որ այժմ հրաշքներ են գործում: Նա է կառուցել այն բոլոր նաւերը, նա է շինել, բարձրացրել այն վիթխարի գործարանները, որոնք յաճախ նրան գերեզմանի տեղ են ծառայում: Նա է այդ բոլոր բարիքների, աչքի ընկնող բոլոր նոտացուածքների խակական տէրը, ստեղծողը, բանեցնողը: Նա ամեն ինչ է և միևնոյն ժամանակ՝ ոչինչ՝ մի գերօ, մի միտում...

Թշնամու արարած:

Ես ամբողջ ժամերով կանգնած թէմզի մի կամուրջի վրայ, ապշած, հիացած՝ չուրջս տիրող կենդանի շարժումով և դրանից ելնող վեհ համերգով,—նայում էի ներքեւ՝ կայմերի և նաւահանգնտի վրայ վրտող բանուորներին, որ կորացած, տմբտմբալով մեծ-մեծ հակեր էին փոխադրում գէպի նաւը և նաւից գէպի ափը:

Քիչ հեռու բանուորների մի այլ խումբ մի ինչ որ ահադէն, վիթխարի ծանրութիւն էր մօտեցնում գէպի նաւը: Խեղճերի թափած բոլոր ճիղը ապարդիւն էր

անցնում: հսկայ հրէշը տեղից չէր շարժւում: Անգուլթը չէր լսում այն խոր, խռպոտ տնքոցները: Նա սիրտ չունէր, որ այդ թշուառ կուրծքերը ահա մօտ են պատռուելու...

Եւ ես նախանձում էի նրանց՝ այդ դրաստի նման շլինքները ճկած օրն ի բուն աշխատող բանուորներին: Ես նախանձում էի փողոցում, ցուրտ և անձրեւի տակ գողալով կանգնած փոքրիկ տղային, որ կէս պեննիով անցորդի կօշիկներն է մաքրում: Ես նախանձում էի նոյն իսկ այն խեղճ ու կրակ, անտուն, ողորմելի մուրացկանին, որ սրան-նրան ձեռք է կարկառում:

Ես նախանձում էի նրանց, որ չը նայած իրանց հէգ, թշուառ վիճակին, նրանք դարձեալ շարունակում են յամառութեամբ մաքառել կեանքի դէմ: Ուրեմն նրանք դեռ մի փոքրիկ յոյս ունեն, որ նրանց ապրեցնում, գուցէ և ոգեւորում է...

Նախանձը, բարի նախանձը յաճախ ծնեցնում է մեծամեծ գործեր: Ես նախանձով դիտում էի շուրջս վիտող կենդանութիւնը: Կեանքը առաջ է ընթանում հսկայական քայլերով, նա եռում, եփ է գալիս իր բուրբ վերադարձներով: Նրա ալիքները ինձ ևս գրկելով փորձում, ճիգ են թափում նետել ընդհանուր հոսանքի մէջ, սրսկել, սթափեցնել...

Եւ ինձ վրայ իջնում, ինձ եւս հաղորդւում է միլիօնաւոր թշուառներին ապրեցնող լաւագոյն տպագայի յոյսը...

Ես սկսում եմ սովորել անդլիերէն լեզուն: Յաճախում եմ թանգարանները, դրադարան-ընթերցարան, թատրոն, պարլամենտ, միախնդներ... Հարց ու փորձ եմ անում, տեղեկանում, կարդում, ուսումնասիրում եմ Լօնդօնը, նրա հիմնարկութիւնները, բանուոր դասակարգի դրութիւնը...

Խօսքով ես սկսում եմ հետաքրքրուել ինձ շրջապատող կեանքով: Այստեղից սկիզբն է առնում իմ փըր-

կուլթիւնը, կամ, ինչպէս դու ես ասում, Վահան, իմ մետամորֆոզը:

Բայց տխրութիւնը դարձեալ ինձնից անբաժան էր: Ես նման էի այն մարդուն, որ յանկարծ ընտանեկան մի մեծ կորուստ կրելով՝ ձգում, թողնում է իր դորժերը, իր սովորական պարապմունքները: Նա մոռանում է, ուշ չէ դարձնում իր շրջապատողներին: Նրան չէ հետաքրքրում ոչ մի երևոյթ, ոչ մի բան: Ամեն ինչ սեւ գոյներով է նկարուում: Ապա երբ կեանքը նրան հրելով սթափեցնում, զարթեցնում է, խեղճը կսկիծը սրտում սկսում է կամաց-կամաց ապրել:

Ես եւս թէեւ դորժում էի, բայց միմեռնջը սրտիցս, թախիծը դէմքիցս չէր հեռանում:

VI

— Մարդուս կեանքը կախուած է դիպուածներից և պատահմունքներից. նա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ դիպուածների մի երկար շարք: Պիտի նկատած, որ այս հարցում հանգամանքները ինձ մասամբ ֆատալիստ են դարձրել: Մարդ երեւակայում է՝ թէ ինքը իր կամքի տէրն է, ուրեմն անկախ և ազատ: Յանկարծ մի անսպասելի դիպուած փոխում, որոշում է ձեր ընդդած կեանքի ողջ ընթացքը...

Ի հարկէ դա չէ նշանակում՝ թէ կեանքի դառն, բռնազրօսիկ կատակների դէմ մաքառել-մարտնչելը աւելորդ է: Իմ ասածներից չէ հետևում՝ թէ մեզ ուրեմն միում է միայն ձեռքներս ծալել և նստել, որպէս զի կեանքի ակիքները՝ մեզ տաշեղի նման տարուբերելով, ըստ իրանց քմահաճոյքին բշեն՝ ուր որ ցանկանան:

Բայց անցնենք:

Ծնողներս՝ իմանալով իմ տրամադրութիւնը և վճիռը՝ հայրենիք չը դառնալ, նամակ նամակի յետեւից յղելով, խնդրում էին, մանաւանդ մայրս աղերսում էր

վերադառնալ գոնէ մի բանի ամսով: «Խնայիր ծերութեանս օրերը»,—գրում էր նա իր մի նամակում:

Ես չը կարողացայ դիմանալ: Տասը օր կը մնամ ծընողներիս մօտ, այդբանը բաւական է: Վճռում եմ ես և մեկնում:

Ես ցանկացայ Տիրօլով անցնել. նորից այցելել այն հրաշալի վայրերը. դուցէ նրանք կարողանային ինձ քիչ սթափեցնել: Լօնդօնից Պարիզի վրայով գնացի Յիւրիխ, այդտեղից Բուքս և ապա Տիրօլ:

Մեր գնացքը սրբնթաց սլանալով՝ կտրում, անցնում էր անթիւ ձորերի, հովիտների, լեռների միջով: Յունիս ամիսն էր. գարունը դեռ նոր էր բացուել Տիրօլի բարձրաւանդակի վրայ:

Ճամբորդները վագօնի պատուհանների մօտ՝ ճրը նստած, ճրը կանգնած ամբողջ ժամերով հիացած նայում էին այն չքնաղ, հրաշալի տեսարաններին, որ բացում էր մեր առջև աննման Տիրօլը:

Ահա այնտեղ՝ հեռում խրոխտաբար գլուխները երկինք պարզած կանգնած են բարձրաբերձ լեռներ, որոնց ձիւնապատ դադաթները պայծառ արևի ճառագայթներից ոսկեղօծուած պսպղում, շողշողում էին: Քիչ դէսը՝ լեռների լանջի վրայ, նեղ կիրճերում սպիտակի են տալիս դարձեալ ձիւնի ահագին շերտեր, մի կատարեալ ծով: «Գլետչէր է դա»,—ձայն է տալիս ճամբորդներից մէկը: Իսկ ներքեում բնութիւնը՝ ձմրան կապանքներից ազատուած, իր զարդ-զարդարանքներով և հմայքով պծնուած, մարդու ուշք ու միտք է հրապուրում, գգուում:

—Նայեցէք, նայեցէք այս կողմը: Տեսէք այս հովիտը: Ո՛րքան գեղեցիկ, ճրքան հրաշալի է,—բացականչում է մի օրիորդ՝ դիմելով մի խումբ ճամբորդներին:

Մինչ այդպէս բոլորը հիացած իրօք գեղատեսիլ, չքնաղ, վեհ բնութեամբ,—ես պատուհանի մօտ նստած, լուռ, անմասն էի ինձ չընկալաւոր հասարակութեան: Սակայն ոչ մի տեղ մարդ այնպէս չուտ և հեշտ, ա-

աւանց արտաքին ցերեմոնիաների ծանօթութիւն, գրեթէ բարեկամութիւն չէ հաստատում,—ինչպէս այդ տեղի է ունենում գնացքների մէջ։ Մարդ այդտեղ աւելի պարզ, աւելի անկեղծ է լինում քան այլուրեք։ Սա էլ երեւի ճանապարհորդութեան ազդեցութիւնն է։ Նա էի միայն, որ այդ անգամ բացառութիւն էի կազմում։ Ոչ ոքի հետ չէի խօսում, ոչնչով չէի արտայայտում իմ հիացումը, իմ տպաւորութիւնները։

Այդպէս խորասուզուած իմ մտքերի մէջ՝ ես չէի էլ նկատում, որ մի զոյգ աչքեր՝ յառած ինձ վրայ, զըննում, դիտում էին։ Գլուխս բարձրացնելով՝ տեսայ ես այդ հայեացքը։ Դա մի օրիորդ էր, որի հետ ես թէեւ 8 ժամից աւել միեւնոյն գնացքում, դէմ առ դէմ նըստած, բայց ոչ մի բառ չէինք փոխանակել։

Այդ հայեացքի մէջ ես կարդացի մի տեսակ համակրանք և զարմանք։ Նա կարծես հարցնում լինէր.

—Ի՞նչ է պատահել ձեզ, Ի՞նչու էք այդպէս տրւելու։ Միթէ այս պանօրամաները, այս բնութիւնը ձեզ չէ հետաքրքրում...

Օրիորդը մենակ չէր. նրա հետ էր և իր փոքրիկ եղբայրը, որ անդադար հարցեր էր տալիս քրոջը։ Նրբեմն դիմում էր և ինձ։ Նա բաւականում էի հակիրճ և կտրուկ պատասխաններով։ Նա մենք շարունակում էինք ճանապարհը դարձեալ լուռ։

Նա կրկին բռնեցի օրիորդի հայեացքը ինձ դիտելիս։ Այլմայ թէ մեքենայաբար սկսեցի ես եւս դիտել նրան։ Դա մի շատ համակրելի գծերով, ինտելիգենտ դէմքով անձնաւորութիւն էր։ Նա քիչ չլիթուեց, կարմրեց, երբ նկատեց, որ ես եւս նայում, ըննում եմ իրան։

Փոքրիկը սկսեց կրկին տարափի նման հարցեր տեղալ, ինձ եւս անմասն չը թողնելով նրանցից։ Այդ միջոցով խօսակցութիւն սկսուեց և մեր երկուսիս մէջ՝ օրիորդի և իմ։ Սկզբում ես դժգոհ էի, բայց զնալով խօսակցութիւնը ինձ հետաքրքրում, գրաւում էր։

Իմացանք՝ որտեղացի է իւրաքանչիւրս, ուր ենք գնում և այլն։ Իմ հայ լինելս նրան շատ հետաքրքրեց։ Յանկացաւ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ Տաճկահայաստանի մասին, նրա թշուառ ժողովրդի ներկայ դրութեան, ապահովութեան և այլն։

Ընդհանուրից անցանք մասնաւորի, անձնականի։ Նրա հարցին ես պատմեցի՝ թէ ուր եմ աւարտել, ինչ եմ ուսումնասիրել և ինչ երկիրներ այցելել։ Այդ տեղերից ստացած տպաւորութիւններս, կարծիքս... Գրականութիւն, փիլիսոփայութիւն, սօցիալական հարցեր՝ այս բոլորը իրար խառնուած երկար ժամերով զբաղեցնում էր մեզ երկուսիս։

Ես զարմանքով նկատեցի, որ մօտ 5 ժամ ես խօսում, վիճաբանում եմ օրիորդի հետ և դա ինձ չէր ձանձրացնում։

Մեր վիճաբանութիւններից, արտայայտուած հայեացքներից և կարծիքներից օրիորդը չէր կարող չենթադրել, որ իր խօսակիցը մի հիասթափուած, վհատուած անձնաւորութիւն է։ Եւ նա կանանց յատուկ հետաքրքրութեամբ ցանկացաւ շօշափել և այդ հարցը, մի գուցէ կարողանար դուշակել իմ հիասթափման պատճառը։ Խնդիրը բաւական նուրբ էր և փափուկ։ Միայն օրիորդը այնպիսի վարպետութեամբ, զգուշութեամբ դիմեց հարցին, որ նա խօստովանքի կամ մտերիմ յայտնութեան ձեւ չընդունեց։

Ես բաւականացայ ընդհանուր պատասխանով՝ մի կողմ թողնելով մանրամասնութիւնները։ Մի բառ անգամ չը յիշեցի իմ տանջանքների, իմ աստանդական կեանքի մասին։

Նա՝ կարծես աւելի բնազդամբը ըմբռնելով, հասկանալով բոլորը, դուշակելով իմ կիսատ թողած պատմութիւնը, չը վերջացրած նախադասութիւնները, բաղմակէտերը, — սկսեց երկարօրէն խօսել հիասթափման մասին ընդհանրապէս։

Ես լսում էի նրան ուշադրութեամբ, բռնկուած

հետաքրքրութեամբ: Նրա խօսքը ուժեղ էր, անյողդողդու լօժիկ: Այդտեղ հնչում էր անկեղծ զգացմունք, խորին համոզմունք: Նրա ասածները ոչ լոկ տրամաբանական եղբակացութիւն, զուտ դատողութիւն, սիլօգիզմների հետեւանք էր, այլ ինձ թւում էր, որ օրիորդը ինքը ևս անցել է մի այդպիսի բովով, ինքը ևս ընկճուել, վհատուել է. ինքը ևս տանջուել, չարչարուել է. ինքը ևս ունեցել է իր Գողգոթան. ապա անվկանդ, անապակ դուրս է եկել տուայտանքի այդ ամեն ինչ հաւող հնոցից...

Նրա աչքերը փայլում էին սովորականից աւելի կենդանութեամբ. դէմքը փախուել, մի առանձին, մի վեհ արտայայտութիւն էր ստացել: Նա խօսում էր խորին կերպով զգացուած, ոգեւորուած: Ես՝ հիացած, գրեթէ յափշտակուած, նայում էի այդ ուժեղ բնաւորութեան տէր քնքոյշ էակի վրայ: Նայում էի և չէի ուզում խանդարել, ընդհատել նրա խօսքը. չէի ուզում պատասխանել, հերքել նրա արդումնատներից մի բանիս: Այնքան ինձ բաւականութիւն էր պատճառում այդ սրտաբուխ, անկեղծ, կենդանի խօսքը:

Օրիորդը վերջացրեց:

Բախտաւոր ես լուռ էի: Ես ցանկանում էի պատասխանել նրան երկարօրէն: Ես ուզում էի բացուել, յայտնել իմ սիրտը կորզող ցաւերը: Ես կամենում էի նրա առջև բանալ իմ հիասթափման ամբողջ պատմութիւնը: Այն ժամանակ,—մտածում էի ես,—նա կը համոզուի, կը համաձայնի ինձ հետ, որ իրօք ես շատ դժուար, բացառիկ, իր տեսակի մէջ եղակի դրութեան մէջ եմ, որ իմ պրօբլէմը համընտական «լինել-չը լինել» է, մի գորգեան հանդոյց, որը լուծելու համար անհրաժեշտ է Մակեդոնացի ծնուել... Ես այդ չարի: Այլ բաւականաշայ մի բանի բէպլիկաներով: Նրանց հետեւեց օրիորդի ոչ պակաս համոզեցուցիչ արդումնատանջիւն:

—Իհտէք, օրիորդ,—նկատեցի ես վերջապէս,—գործ էլ կայ, գործ էլ:

—Ինչ գործ էլ որ լինի: Ձրի կաթիլը. ինչ է ջրի կաթիլը, նրա դիմացկանութիւնը, մեծութիւնը, առձգուածութիւնը՝ համեմատած ժայռ-քարի ամրութեան հետ: Ռայց նա՝ կաթ-կաթ ծորալով ծակում է նոյն քարը և ճանապարհ հարթում իր համար: Յիշեցէք և մի մըլիւնի Լէնկ-Թէմուրին տուած օրինակը...

—Այդ այդպէս է, ճիշտ է: Դուք իրաւացի էք, բայց...

—Ինչ բայց: Ասում էք գործ էլ կայ, գործ էլ: Մի անգամ չը յաջողուեց, նորից սկսեցէք. փորձեցէք երկրորդ, երրորդ, չորրորդ... անգամ... Վերջապէս ձեռնարկեցէք մի այլ գործ:

—Ա՛խ, դուք չը գիտէք՝ թէ ինչ կապերով եմ ես եղել կապուած այն գործի հետ: Իմ հոգու, իմ էութեան մի մասը, եթէ չասեմ ամբողջը, դրուած էր այնտեղ, այն գործի մէջ: Առանց նրան ես մեռած եմ... Ով գիտէ՝ դուցէ այդ հիասթափումը և ինքնասպանութեան դուռը հասցնէր ինձ, եթէ...

—Ներեցէք նկատողութեանս: Ինքնասպանութիւնը թուլամորթութեան, փոքրոգութեան, աւելի ճիշտն ասած, էգօիլմի նշան է: Դուք մեր ծանօթութեան սկզբում խօսում, շեշտում էիք ձեր ժողովրդի անկրթութիւնը, նրա թշուառ կացութիւնը: Մի՞թէ այնտեղ քիչ տնելիք կայ ձեզ նման անհատների համար...

Մեր վիճաբանութիւնը այդտեղ ընդհատուեց: Մենք արդէն հասել էինք Ինսպրուք: Հարկաւոր էր փոխել գնացքները:

VII

—Ես այլ եւս խօյս չէի տալիս օրիորդից: Ընդհանառակը ինքս խնդրեցի՝ թոյլ տալ միասին ճաշել և միասին շարունակել մեր ճանապարհը: Կարծես մի ներ-

քին համակրութիւն էր ստեղծուում մեր երկուսիս մէջ։ Նրա առողջ, զօրեղ խօսքը մի տեսակ թարմացնում, մխիթարում էր ինձ։ Ես դարձեալ կարօտ, դարձեալ փափագում էի նրան լսել։

Մինչ Վիեննա դեռ միասին էինք. ուրեմն գրեթէ մի ամբողջ օր։

Սակայն հասնելով Վիեննա՝ ես ցանկացայ մի քանի օր մնալ։ Մի քանի օրը դառաւ շաբաթ, շաբաթը՝ ամիս, նոյն իսկ մի քանի ամիսներ։

Ես գրեթէ ամեն օր տեսնում էի օրիորդ Իդայի հետ, — այդպէս էր նրա անունը։ Յաճախում էի և նըրանց ընտանիքը, ուր ինձ ընդունում էին շատ սիրալիբ կերպով։

Մենք կարողացանք շատ մօտիկուց ծանօթանալ իրար հետ։ Մենք երկար ժամերով խօսում, վիճաբանում էինք։

Ես առիթ ունեցայ պարզելու իմ պեսիմիստական հայեացքները, պատմելու իմ ցաւերը, իմ աստանդաւ կան կեանքը... Ես չը ծածկեցի Իդայից և ոչ մի բան։

Ես չէի սխալուել՝ ենթադրելով, որ նա եւս մի ժամանակ վհատուել, ընկճուած է եղել... Մ'հ, ինչպէս էինք մենք իրար հասկանում, ըմբռնում... Եւ այն ներքին համակրանքը, որ մենք լռելեայն տածում էինք փոխադարձաբար միմեանց, այժմ աւելի անդրդուելի, աւելի հաստատ հիմքերի վրայ էր հանգչում։

Խօսելով հիասթափման մասին, օրիորդը ականարկեց իր գործունէութեան վրայ, որով նա կարողացել է խուսափել, ազատուել այդ վիշապի սուր ճանկերից։

Ես գիտէի, որ Իդան կանանց և որբերի խնամատար ընկերութեան անդամ է։ Նա ամբողջովին կլանուած էր այդ գործերով։ Յերեկը գրեթէ հանգստութիւն, դադար չունէր։

Այժմ առիթից օգտուելով ես նկատեցի, որ նա չափազանց շատ է ծանրաբեռնուած գործերով։

— Ի՞նչ արած, — պատասխանեց նա շտապով։ Զէ

կարելի խօմ ամբողջ ժամանակ փիլիսոփայութեամբ զբաղուել. աշխատել, ճիշդ թափել՝ անդրադարձնել, վերացնել այն հարուածը, որ արդէն հասցրել են ձեզ հանգամանքները: Ձէ կարելի խօմ մի սոսկալի դժբախտութիւնից յետոյ ձգել, թողնել ամեն ինչ: Մոռանալ ժողովուրդը, դրականութիւն, հասարակական պարտականութիւն...

—Ո՛չ. դա անկարելի է. դա յանցանք է,—շեշտեց նա: Ժամանակը իր պահանջներն ունի: Նա սուրբ ձեռքին կանգնած է մեր առջեւ և պահանջում է իւրաքանչիւրիս կատարել նրանցից մէկն ու մէկը: Բանականութիւնից և սրտից զուրկ էակները միայն կարող են լռութեամբ անցնել անհուն թշուառութիւնների առջեւ:

—Ես եւս,—շարունակեց Իդան քիչ լռութիւնից յետոյ,—կեանքիս մէջ հարուած եմ ստացել. թէեւ ոչ այնպէս անողոր, տմարդի, անխիղճ, ինչպէս ձերը: Բայց դարձեալ հարուած էր: Ես եւս՝ չնկճուեցի, վհատուեցի և երես դարձրի բոլորից:

«Սակայն այդ երկար չը տեւեց: Կեանքը բաղխում էր իմ դուռը: Ես անուշադիր էի: Մի, երկու, երեք... անդամ: Նա շարունակում է ծեծել, ոյժ դնելով մտնում է սենեակս: Եւ ես լսում եմ հաղարաւոր թշուառների, կորածների հառաչանք, կոծ և աղերսանքը:

«Ես նորից նետւում եմ մարդկային միակածուի ովկիանը: Թող մեր արածը՝ սրբել մի երկուսի արտասուքը, ամոքել մի բանիսի ցաւերը, չնչին լինի: Ես համաձայն եմ. դա մի կաթիլ է միայն: Բայց մինչ մենք կ'ունենանք հասարակական, չեմ ասում իդէալական, այլ տանելի կազմակերպութիւն,—այդ կաթիլները եւս անհրաժեշտ են:

Այս խօսակցութեան ժամանակ աղախինք բերաւ մի բեռը նամակներ՝ ուղղած Հկանանց խնամատար ընկերութեան:

—Ահա կեանքը,—ասաց օրիորդը՝ ձեռքը դնելով

նամակների կոյտի վրայ.—ահա այն տխուր իրականութիւնը, որ ձեզ հանգստութիւն, դադար չէ տալիս. շարունակ դժբաղ, դժբաղ և դժբաղ է կոչում, պահանջում:

Օրիորդը առաջարկեց ինչ այն նամակները կարդալ: Նրանց ծրարներէց և թերթերէց իսկ երեւում էր, թէ ինչ վայրերից են նրանք գալիս. ինչ լուրեր, ինչ խաբրիկներ են գուժում:

Միւս օրը ես եւս սկսեցի օրիորդի հետ միասին այցելել թշուառների թաղը, «տները»: Աստուած միայն տուն համարէ...

Օրիորդը դնում էր. և ես հետեւում էի նրան:

Ոչ մի բառ իրար չէինք ասում: Մեր տեսած թշուառութիւնը, լսած կսկիծ-աղերսանքները կլանել էին մեզ ամբողջովին:

Իդան անցնում էր այնպիսի փողոցներով, ուր ես երկիւղ կը կրէի մեն-մենակ այցելել:

Սակայն ճրպիսի յարգանք և ակնածութիւն էր նկատւում բոլորի կողմէն: Պէտքի առջ քնքոյշ էակը:

Ես հիացած և զարմացած հետեւում էի օրիորդին, որ մոռանալով կանացի քնքշութիւն, իրան, իր «ես»-ը, նոյն իսկ վտանգի ենթարկելով իր կեանքը, թշուառների խրճիթները մտած, նրանց հոգսերով համակուած՝ նրանցով ապրում, նրանցով էր միայն շնչում և տանջւում:

Նիւթական միջոցներ հայթայթելու համար նա կոչ էր անում լրագրութեան միջոցով: Նա դիմում էր մագաղինները՝ որից փող, որից ապրանք կամ հագուստեղէն ստանում: Նա անվեհեր բաղխում էր և հարուստների դռները: Այդտեղ ևս նա ընդունւում էր յարգանքով:

Նա ինչ յիշեցնում էր յայտնի կին-գրող Սէվլըրինին, որի յառաջագէտ գաղափարները թէև շատերը չեն բաժանում, բայց որի յօգուտ թշուառների, լքեալների արած հրաւերը արձագանք է գտնում հարիւրաւոր սրտերում:

Բացի այդ Իգանն ոչ պակաս ջանք և եռանդ էր գործ դնում և մտաւոր անունդ տալ կըթուլթիւնից զուրկ դասակարգին: Կիրականօրեայ դպրոց, ժողովրդական համալսարան,—այդտեղ ևս նա աշխատակցում, մասնակցում էր:

Նա ոգեւորուած, յափշտակուած էի նրանով. նրա բնաւորութեամբ, նրա անխոնջ, անդուլ, անսասան գործունէութեամբ:

Նա ինձ ևս անմասն չը թողեց: Նա ինձ ևս հաղորդեց գործունէութեան երկնային այն կայծը, այն աւիւնը:

Նա ինձ նոր եռանդ, նոր ոյժ, նոր հոգի ներշնչեց: Եւ ես յարութիւն առայ իմ անծայր հիասթափութիւնից:

Ամեն օր ուղեկցում էի Իգային դէպի բնութեան խորթ զաւակների վայրերը: Աշխատում, օգնում էի նրան իր գործունէութեան մէջ:

Յաճախում էի ժողովրդական համալսարանը, ուր ես ևս կարդում էի շաբաթական երեք դասախօսութիւն:

Եւ այդպէս աննկատելի կերպով անցնում են շաբաթ և ամիսներ:

Ջարմանք և բերկրանքով նկատում եմ ես իմ մէջ կատարուած փոփոխութիւնը, իմ փրկութիւնը...

VIII

—Չորս ամիս էր արդէն անցել:

Մի կիրակի օր էր՝ երեկոյեան դէմ. սովորական դրօսանքից վերադառնալով տուն, մենք մտանք դահլիճը, ուր ոչ ոք չը կար: Իգան գլխարկը հանելով՝ մօտեցաւ դաշնամուրին և սկսեց նուագել:

Ո՛րպիտի զգացմունք, կորով և եռանդ էր նա հաղորդում այն անշունչ գործիքից ելնող հնչիւններին. նրանց նոր կեանք, նոր ոգի, նոր լեզու ներշնչում, խօսե-

ցնուում Եւ նրանք իրօք խօսում, տրտնջում էին, հեծում, ողբում և լալիս...

Հմայուած լսում էի ես այն դիւթիչ հնչիւնները և մի նոր, մի անյայտ զգացմունք՝ բարձրանալով սրբաբնի խորքերից, խփելով նրա նուրբ լարերին, հեռացել էր իմ անցեալը. չքացել էր իմ Գողգոթան... Յափշտակուած, կարծես, թեւեր ստացած՝ վերացել, սաւառնում էի ես մի գողտրիկ մթնոլորտում... Տեսնում էի իմ ցնորքները, իմ անսւրջները իրագործուած... Երանք էր այդ. Ո՛չ. դա իրականութիւն, դա մի կենդանի ամփոփումն էր իմ մէջ կատարուած փոփոխութիւնների:

Արտասուքը, ոչ դառն, այլ բերկրալի, սփռփիչ, ոգի և եռանդ տուող արտասուքը սեղմում էր կոկորդս... սիրտս արագ, ուրախ բաբախում...

Իդան վերջացրել էր. մնացել տեղը անշարժ, նոյնպէս խորապէս զգացուած: Հրաշալի և աննման էր նա այդ վայրկեանին:

Ես մօտ վազեցի, բռնեցի նրա ձեռները և սեղմելով շրթունքներին՝ անվերջ համբոյրներով ու արտասուքով ծածկեցի:

Դա մի խորին, անհուն յարգանք էր, իմ առաջին սէրն էր, որ ես մատուցանում էի մի չքնաղ արարածի. իմ հրեշտակին, իմ փրկչին...

—

Թողնելով Իդային Վիեննա, ես վերջապէս եկայ հասայ հայրենիք:

Մի քնքոյշ էակի սկսածը լրացրեց, ամրացրեց հայրենի բնութիւնը, հայրենի օդը, հայրենի յարկը...

Եւ որպէս առասպելական Անտէյը նոր ոյժ, նոր զօրութիւն էր ստանում, երբ մօտենում, մերձենում էր մայր-հողին, — նոյնպէս և ես նոր ոյժ, նոր եռանդ ստացայ՝ շփուելով, նորից կապուելով մայր-հայրենիքի հետ, ուր այնքան դժուար էր անելու, ուր, ինչպէս ռուս բանաստեղծն է ասում, դեռ՝

... зю вокругъ черезчуръ ужъ гнететъ,
Ночь вокругъ черезчуръ ужъ темна!

—

Ռուբէնը լռեց: Ծխախոտ վառելով՝ սկսեց ծխել:
Ընկերները քիչ մոայլուած՝ լուռ էին նոյնպէս:
Նրանք, կարծես, սպասում էին՝ թէ պատմութիւնը դեռ
պիտի շարունակուի: Նկատելով այդ՝ Ռուբէնը շտապեց
աւելացնել՝

— Ես վերջացրի:

— Ի՞նչպէս թէ վերջացրիր, — բացականչեց Վահանը՝
կարծես սթափուելով: Իսկ քո բոմանը:

— Իմ բոմանը... Իմ բոմանը... կրկնեց Ռուբէնը
կարմրելով:

— Այո, այո. քո այն օրիորդը:

— Ես անցեալ ամառ ևս այնտեղ էի: Ծնողները
դժուարանում էին Իգայի ընդ միշտ Կովկաս փոխա-
դրուելուն: Բայց այդ դժուարութիւնն այժմ վերացած
կարելի է համարել: Հայրը արդէն համաձայն է...

— Ուրեմն կարող ենք քեզ շնորհաւորել երկու
յաղթութեամբ, — տաացին ընկերները:

Ս. ՇԽԵԱՆՑ